

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота магістра

з теми: **“ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ
ОСВІТИ ТА КУЛЬТУРИ НА ПОДІЛЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.”**

Виконала: магістрантка IstAb1-M17 групи
Напрямок підготовки 032 Історія та археологія. Історія *

Гавринтюк Тетяна Миколаївна

Науковий керівник:
Комарніцький Олександр Борисович
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: **Баженов Лев Васильович**,
доктор історичних наук, професор,
академік УІАН

Кам'янець-Подільський – 2018 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1 Висвітлення проблеми у науковій і краєзнавчій літературі.....	8
1.2 Джерельна база роботи.....	14
1.3 Принципи і методи.....	19
Розділ II. МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В РЕГІОНІ ЯК ЧИННИК ЗМІН КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ СФЕРІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	24
2.1 Політичні, соціальні та ідеологічні передумови модернізації суспільних відносин як чинник розвитку культури.....	24
2.2 Поліетнічна палітра Подільської губернії та її вплив на зміни в освіті та культурі середини ХІХ – початку ХХ ст.....	31
2.3 Корінні жителі як основний носій етнокультурної своєрідності та етнонаціональної ідентичності Подільського краю.....	40
Розділ III. НОВІ ЯВИЩА ТА ТЕНДЕНЦІЇ В МОВНІЙ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ СФЕРІ ПОДІЛЛЯ	46
3.1 Шкільництво краю у контексті мовної та освітньої політики царизму.....	46
3.2 Етнічні та конфесійні особливості подільської освіти.....	60
3.3 Народні знання і домашнє виховання.....	68
Розділ IV. ЕТНОМИСТЕЦЬКІ ТА ЕТНОАРХІТЕКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ ПОДІЛЛЯ	77
4.1 Літературна творчість у краї.....	77
4.2 Музична культура і театральне.....	82
4.3 Архітектурна і містобудівна культура.....	90

ВИСНОВКИ	99
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	104
ДОДАТКИ	118

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Впровадження цивілізаційного підходу у сучасну історичну науку зумовило переосмислення та перегляд духовних, культурних та освітніх досягнень українського народу на різних етапах його історичного розвитку. Це повною мірою стосується модернізаційних процесів у Подільському регіоні. Впливи які справили демократичні процеси у європейському суспільстві та політика царизму наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. справили великий вплив на подальші культурно-освітні процеси у другій половині XIX – початку XX ст.

Поразка Російської імперії у Кримській війні та багато інших чинників призвели до вимушеної модернізації як самої країни так і земель що входили до її складу. Поділля було під владою Туреччини, Польщі та Російської імперії, що наклало свій відбиток на культуру та освіту краю.

Багато національність була зумовлена як історичними подіями, що склалися ще за довго до панування в регіоні Польщі та Росії. Проводячи політику інкорпорації російські можновладці хотіли усіма можливими та неможливими заходами, шляхом реформ підкорити собі населення Подільської губернії, яка на той час входила до Київського навчального округу. Здебільшого освіту та інші привілеї могли собі дозволити лише дворяни, шляхтичі та урядові намісники. Простому населенню, точніше дітям звичайних селян, пристойну освіту було здобути надзвичайно важко, тому що закони цього не дозволяли.

Але якби то не було кожен етнос, будь то поляк, єврей, росіянин чи українець залишили помітний слід в історії культури. Поділля відоме своїми поетами, музикантами, архітекторами спадок яких ми використовуємо і по сьогодні. Також актуальність та особливість теми полягає у тому ,що поділля це той багатоетнічний регіон у якому сплелися культури різних етносів які населяли його,це зокрема українці,євреї,поляки,угорці а також росіяни влад яких справляла вплив на всі сфери життя з гори.

Етнонаціональна проблема залишається в історичній ретроспективі була і залишається в полі зору як вітчизняних так і зарубіжних дослідників. Останнім часом світ побачила низка праць, у яких висвітлено окремі аспекти проблеми, введено в науковий обіг значний фактичний матеріал по окремих регіонах, зроблено чимало нових висновків і узагальнень й запроваджено деякі методологічні новації.

Об’єкт дослідження – суспільне життя інкорпорованого Російською імперією Поділля в складі Правобережної України, перетвореного царизмом у Подільську губернію, яка проіснувала протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет дослідження – культурне та освітнє становище Подільського краю у результаті політики царського уряду.

Хронологічні рамки. Робота охоплює період з 1855 до 1905 р. Верхня межа зумовлена приходом до влади Олександра ІІ який з зв’язку з різними причинами розпочав добу великих реформ, верхня – подіями революції, які стали наслідком загальнодержавної кризи в імперії, причинами якої були економічна криза 1900–1903 рр. та поразка Росії у Російсько-японській війні 1904–1905 рр.

Географічні межі дослідження охоплюють Подільську губернію як адміністративно-територіальну одиницю Російської імперії. На сьогодні ці території входять до складу переважно Вінницької та Хмельницької, частково – Одеської областей. Термін “Поділля”, вживаний у роботі, окреслює не географічне Поділля, а територію Подільської губернії.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі проаналізованого комплексу джерел та літератури показати стан Подільського краю під владою Російської імперії та вплив політики царського уряду на освітнє та культурне життя.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв’язати такі **завдання**:

- висвітлити історіографію проблеми;
- дослідити джерельну базу;

- проаналізувати політичні, соціальні та ідеологічні передумови модернізації суспільних відносин;
- з'ясувати поліетнічну палітру Подільської губернії та її вплив на зміни в освітній та культурній сферах;
- висвітлити наслідки мовної та освітньої політики царизму для шкільництва краю;
- визначити етнічні та конфесійні особливості подільської освіти;
- охарактеризувати етномистецькі та етноархітектурні особливості культурного розвитку Поділля.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності, усебічності, системності.

Щодо методів наукового дослідження то важливе місце посіли такі методи як порівняльний, історико-хронологічний, метод контент аналізу та логічного аналізу. Використання яких допомогло у висвітленні основних аспектів та питань роботи.

Елементи наукової новизни – виявлено та систематизовано сукупність фактів, яка характеризує становище культурно-освітньої сфери життя Поділля саме у другій половині XIX – на початку XX ст.

Практичне значення роботи. Опрацьовані матеріали даної роботи можна використовувати у підготовці до семінарських занять з курсів “Історія України”, “Історія та культура України”, “Історія Поділля”, а також для написання курсових робіт та рефератів.

Апробація результатів дослідження – дана робота виконана згідно навчально-наукової програми кафедри історії України. Основні положення й результати роботи доповідалися на засіданнях кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету та на науковій конференції студентів і магістрантів історичного факультету у квітні 2018 року (тема доповіді: “Етнонаціональні особливості розвитку культури на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX ст.”).

Публікації – матеріали доповіді на студентській конференції опубліковані в збірнику “Наукові праці студентів і магістрантів Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка” за 2018 р.

Структура роботи – складається з вступу, чотирьох розділів, поділених на дванадцять підрозділів, прикінцевих висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків.

ВИСНОВКИ

Отже, відповідно до поставлених завдань та на основі опрацьованої літератури та джерел можна зробити такі висновки:

1. Тема “Етнонаціональні особливості розвитку освіти та культури на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX ст.” досить ґрунтовно досліджена в українській краєзнавчій літературі. Є велика кількість монографічних та дисертаційних досліджень, статей, які розкривають основні аспекти досліджуваної тематики. Зокрема, вагомий внесок у її вивчення зробили також вчені, як: Л. Баженов, М. Грінченко, О. Завальнюк, С. Єсюнін, В. Прокопчук, П. Слободянюк, А. Філінюк, Р. Шмагало. Чимало зробили дослідження освіти та культури Подільського краю цього періоду М. Антошко, Н. Балабуст, А. Боднар, О. Волосатих, Р. Гуцал, Ю. Земський, М. Кузів, Т. Полещук, В. Перерва, Л. Озімовська, І. Сесак, М. Смірнов, Н. Урсу, О. Черкашина, О. Юрченко та багато інших.

2. Наявна джерельна база дозволяє дати досить повні відповіді на дослідницькі питання. Усі джерела використані в роботі можна поділити на законодавчі акти, періодичну пресу та документальні джерела. Отже, головне місце у дослідженні даної теми належить “Российскому законодательству об образовании”, Історії української культури: збірнику матеріалів і документів за редакцією С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука, Церковним літописам Поділля. Документам фонду 315 Подільської духовної консисторії (1795-1920 рр.) : Збірнику документів ,“Сборнику распоряжений по Министерству городского образования”, “Подольским епархиальным ведомостям” “Подольянину” та “Обзору подольской губернии”. Дані джерела містять багато матеріалів що стосуються усіх сфер життя Подільського краю.

3. Політичні передумови модернізації були основними у цій діяльності царського уряду, до них відносяться в першу чергу поразка Російської імперії у Кримській війні, яка дозволила побачити недосконалість технічного розвитку країни. Соціальні передумови полягали у тому що

населення було взагалі незадоволене вступом Росії у війну а також те що кріпосницький режим вижив себе, і якби його не було скасовано владою, то населення б зробило це шляхом повстання або революції.

4. Ідеологічні передумови, особливо модернізації освіти, мали на мені підготувати з населення інкорпорованої території відданих громадян Російської імперії.

5. Російське самодержавство усвідомлювало, що інкорпорація Правобережної України була неможливою без розв'язання демографічної проблеми та закорінення в соціально-станову структуру регіону, де абсолютну більшість населення складали корінні мешканці – українські селіни та міщани. Таку ситуацію царський уряд намагався врахувати і змінити на свою користь різноманітними засобами. Населення Поділля надзвичайно строкате у своєму етнічному складі тут проживали в силу різних причин поляки, євреї, росіяни. Які залишили надзвичайно великий культурний спадок наступним поколінням. Але не варто забувати і корінне населення яке було каталізатором розвитку освіти та культури. Це були здебільшого селяни, а як відомо саме сільське населення є осередком збереження давніх культурних традицій. У російській колонізаційній моделі будівництво імперії вважалось тотожним процесові поглинання Росією окраїн.

6. Реалізуючи курс на інкорпорацію Правобережної України, царизм опинився перед необхідністю перетворення місцевого населення в складову частину одного державно-політичного і культурного цілого. Тут російське самодержавство зіткнулось не лише зі значним культурним розривом, своєрідними духовно-культурними надбаннями регіону та особливим духом титульних мешканців, а й фактом їх абсолютного домінування в загальній масі.

7. Царизм усіма способами намагався обмежити вживання української мови для цього було прийнято та підписано Валуєвський циркуляр та Емський указ. Якими заборонялося вживання української мови

не тільки в державних установах але і у повсякденному житті. Робилися усі заходи щоб це мало місце в житті населення: заборонялося видавання підручників та книг українською мовою. Якщо спробувати визначити сферу можливого функціонування національних мов, то їх було доволі небагато. Щодо можливості їх використання в освіті йшлося лише про початкову школу, і держава надавала національним мовам допоміжної функції виключно на перехідному етапі до середньої освіти, що, як і вища, здійснювалась лише російською мовою.

8. На Поділлі, як і в усій Правобережній Україні, каталізатором розвитку освіти стало Друге польське повстання, після якого вживання мови з її багатозначними символами почало розцінюватись як важливий фактор формування національної ідентичності.

9. Етнічне урізноманітнення мешканців Поділля, зумовлене польською, єврейською, російською та іноземною колонізацією, спричинило виникнення і розвиток не лише польських, російських і єврейських світських й церковних навчальних закладів, але й шкіл іноземних колоністів. Програма дій російської державної влади щодо православної церкви на території Поділля, як і в усьому Правобережжі, не зводилася лише до перетворення уніатів у православних і підпорядкування росіянам церковних структур, а мала значно ширший зміст. Тим більше, що царизм вбачав у православній церкві засіб здійснення політичної і соціальної інкорпорації регіону. Створювані при церковних приходах парафіяльні навчальні заклади були початковою ланкою освіти. Навчання в них продовжувалося від 4 до 6 місяців у селах і до одного року в містах. Дітей навчали переважно польською мовою читати, писати, перших дій арифметики, основ православної віри. В цілому це не тільки урізноманітнювало систему освіти в етнонаціональному та конфесійному відношенні, а й звужувало український національний освітній простір.

10. Помітний слід в культурному житті Поділля залишили прогресивні російські діячі, письменники, науковці. У 30-х рр. працював у

місті відомий лінгвіст, автор популярного і сьогодні “Тлумачного словника живої великоруської мови” В. Даль. Пізніше на матеріалах Поділля він написав історичну повість “Подільська”. У 20–30-х рр. на Поділлі виникли літературні, музичні і драматичні гуртки, в основному, польського демократичного напрямку. Так, у 1826–1830 рр. при Кам’янець-Подільському театрі снував літературний гурток, до складу якого входили місцеві поети М. Гославський, Ф. Ковальський, Т. Зашевич та ін.

11. У 30–50-х рр. ХХ ст. на Поділлі стала активно розвиватися українська культура, формуватися її демократичні засади. Цьому сприяли приїзд до Кам’янця-Подільського у 1846 р. Т. Шевченка о особливо – поширення його революційної поезії серед населення Поділля. На 60-ті рр. ХІХ ст. припадає розквіт літературної творчості українського письменника, подолянина А. Свидницького. Видатним єврейським письменником, як для України, так і в цілому для єврейської культури, був Мецдл Сатановер (справжнє ім’я Менахем-Мендл Левін), який народився на Поділлі.

12. ХІХ ст. тісно пов’язане з творчістю таких відомих українських і польських педагогів, композиторів і музикантів, як: Ф. Ганицький, Г. Давидовський, В. Завадський, В. Заремба, А. Коціпінський, М. Леонтович, Р. Скарлецький, К. Широцький та інші. Цілковито в руслі театральної практики, театральні вистави на сцені Кам’янець-Подільського театру поєднувалися з концертними номерами музикантів-виконавців. Так, у вересні 1835 р. в антрактах вистав скрипаль Луїджі Тоніні виконував Варіації К. Ліпінського на теми з опери Дж. Россіні “Попелюшка” і Концертні варіації Ш. О. Беріо.

Поділля – це перлина України, що пережила багато загарбань, іноземної окупації, була під владою Туреччини, тривалий час – у складі Речі Посполитої та Російської імперії. Чи не найбільше це було характерно для другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Українці, кожна національна меншина, кожна людина, яка проживала на території краю, залишили свій слід на його освітньо-культурному обличчі у вигляді мовного колориту,

мозаїки навчальних закладів, музичних творів, театральних вистав, архітектурної забудови тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Российское законодательство об образовании XIX – начала XX века: сб. документов : в 3 т. / [ред.-сост. , ст., коммент. Э. Д. Днепров ; Нац. исслед. ун-т “Высшая школа экономики”]. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2017. Т. I. 832 с.
2. Сборник распоряжений по Министерству народного образования. Т. 2. Отд. 2 (1840–1855). Санкт-Петербург, 1876.
3. Обзор Подольской губернии за 1887 год. Каменец-Подольск : Губ. тип., 1888. С. 123-136.
4. Обзор Подольской губернии за 1890 год. Каменец-Подольск : Губ. тип., 1891. С. 173-198.
5. Обзор Подольской губернии за 1892 год. Каменец-Подольск : Губ. тип., 1893. [2], IV, 182, [166] с.
6. Обзор Подольской губернии за 1895 год. Каменец-Подольск : Губ. тип., 1896. [2], IV, 208, [198] с.
7. Обзор Подольской губернии за 1900 год. Каменец-Подольск : Губ. тип., 1901. [2], IV, 230, [199] с.
8. Обзор Подольской губернии за 1911 год. Каменец-Подольск : Губ. тип., 1912. VI, 171, [197] с.; табл.
9. Бабляк А., Підгірна Л. Була у Кам'янці чоловіча гімназія // *Подольнин*. 1993. 27 січня.
10. Будзей О. Лицар скрипки Зденек Комінек // *Подольнин*. 2018. 18 листопада.
11. Історія української культури: збірник матеріалів і документів / [за ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука]. Київ : Вища шк., 2000. 606 с.
12. Китлинський К. Гимназия 1833–1920 (Преподаватели) // URL: http://zhurnal.lib.ru/k/kitlinskij_a_a/gimnaziya.shtml.

13. Краткий очерк церковно-школьного дела в Подолии за последнее десятилетие (1884–1894) // *Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1894. № 28. С. 551-553.*

14. Лотоцкий А. Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем // *Образование. 1896. № 4. С. 73.*

15. Михалевич И. Каменецкая гимназия: Исторические записки о пятидесятилетии ее существования (1833–1883). Каменец-Подольский, 1883. 121 с.

16. Мукалов Н. Народная школа в Юго-Западном крае (историко-статистический очерк). Киев : Губерн. тип., 1892. 60 с.

17. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Подольской епархии за 1882 год // *Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1884. № 20-21. С. 413-423.*

18. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Подольской епархии за 1882 год // *Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1884. № 22. С. 439-448.*

19. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1895. 247 с.

20. Столетний юбилей Подольской духовной семинарии. 1798–1898 гг. : приложение к Подольским епархиальным ведомостям. Каменец-Подольский : Тип. С. П. Киржацкого, 1899. 14 с.

21. Чирский М. Торжество освящения нового здания Каменец-Подольской Мариинской гимназии // *Подольские епархиальные ведомости. Прибавление. 1885. № 6. С. 109-110.*

22. Церковні літописи Поділля. Документи фонду 315 Подільська духовна консисторія (1795–1920 рр.) : Збірник документів / [упор., вст. ст., покажч. Г. В. Лях]. Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2018. 206 с.

Література

23. Антонович Д. Триста років українського театру, 1619–1919 / Д. Антонович. Прага :Укр. громад. вид. фонд, 1925 (: Друк. ”Легіографія”) 272 с.

24. Антошко М. О. Діяльність представників польської культури на Поділлі кінця ХІХ–першої половини ХХ століття // URL : <http://glierinstitute.org/ukr/digests/042/6.pdf> [dostęp: 01.07. 2014].

25. Баженов Л. В., Задорожнюк В. Л. Володимир Січинський і Україна : монографія. Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2017. 352 с.; іл.

26. Балабуст Н. Ю. Місце і роль домашнього навчання в освітній сфері Подільської губернії (ХІХ – початок ХХ ст.) // *Педагогічна освіта: теорія і практика. Збірник наукових праць* / [Кам’янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка; гол. ред. Каньоса П.С.]. Вип. 14. Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. С. 18-27.

27. Біднов В. Школа й освіта на Україні // *Українська культура : лекції за ред. Д. Антоновича* / [упор. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюба; пер сл. М. Антоновича; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського]. Київ : Либідь, 1993. С. 40-71.

28. Білокінь С. Вихованці Кам’янець-Подільської гімназії в університеті св. Володимира // *Пам’ятки України. 2000. № 3-4. С. 67-69.*

29. Блажевич Ю. І. Відродження православ’я на Поділлі наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. // *Матер. ХІІ Поділ. іст.-краєзн. конф.* / [ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін.]. Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 1. С. 276-286.

30. Блажевич Ю. І. Розвиток ремісництва та кустарної промисловості на Дунаєвеччині в ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. // *Тези доповідей республ. наук. конф.: Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля. Дунаївці: Дунаєв. районна друк., 1993. С. 47-50.*

31. Блажевич Ю. І., Філінюк А. Г. До питання про конфесійну ХVІІІ – ХІХст. // *Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 17. С. 160-179.*

32. Блажевич Ю. І., Філінюк А. Г. Конфесійно-етнічні трансформації та посилення позицій православної церкви на Поділлі (кінець XVIII – 50-і рр. XIX ст.) // *Матер. XXV Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф.: “Вінниччина: минуле і сьогодення”*. Краєзнавчі дослідження. Вінниця, 2013. С. 245-251.

33. Богуцька А. Л. Етнонаціональний та етнодемографічний розвиток Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. : дис. канд. іст. наук: спец. 07.00 01 – Істрія України / Богуцька Альона Леонідівна. Кам’янець-Подільський, 2017. 255 с.

34. Богуцька А. Л. Демографічні та етнонаціональні зміни с складі населення Правобережної України: чинники, особливості, тенденції // *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*. 2016. № 1. С. 17-23.

35. Боднар А. М. Етнонаціональні зміни та особливості освітнього розвитку на Поділлі наприкінці 18 – поч. 19 ст. // *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*. 2016. № 1. С.

36. Бойко В. Д. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., випр. і доп. Київ : Академвидав, 2006. 688 с.

37. Буравський О. Римо-католицькі товариства на Правобережній Україні та Білорусі в другій половині XIX – початку XX ст. // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* [за заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 3. С. 234.

38. Верещагіна Поляки Подільської губернії у XIX ст. // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць [за заг. ред. проф. П.С. Григорчука]. Вінниця, 2002. С. 264.

39. Вища педагогічна освіта і наука України : історія, сьогодення та перспективи розвитку : Хмельницька область [ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) та ін.; редкол. тому: О. М. Завальнюк (гол.) та ін. Київ : Знання, 2010.

447 с.]

40. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування. Вінниця: ТОВ “Вінницька міська друкарня”, 2013. 464 с., іл.

41. Волосатих О. Ю. Музична й театральна культура Поділля першої половини ХІХ століття // *Часопис національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського. № 1 (10). Київ : НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2011. С. 101-115.*

42. Вороліс М. І. Церковнопарафіяльні школи на Поділлі в другій половині ХІХ ст. // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 5. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2003. С. 276.*

43. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації ХІХ– ХХ ст.: навч. посіб. Київ : Генеза, 1996. 360 с.

44. Грінченко М. Історія української музики. Київ : Спілка, 1922. 278+Х с. // URL: <https://www.twirpx.com/file/1600217/>.

45. Гупан Н. Педагогічна громадськість у боротьбі за піднесення національної свідомості українського народу на межі ХІХ – ХХ століть // *Історія в школах України. 2000. № 3. С. 44-47.*

46. Гурський В. А. Освітня діяльність інтелігенції в контексті розвитку педагогічної думки України у 2-й половині ХІХ – початку ХХ ст. // *Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. Т. 1. Кам'янець-Подільський. 1998. С. 177-184.*

47. Гуцал-Римар Р. С. Концертно-виконавська діяльність галицьких і подільських співацьких колективів “Просвіти” (Порівняльний аналіз) // *Наукові записки. Серія Мистецтвознавство. 2013. № 2. С. 132-141.*

48. Гуцал Р. С. Театральне мистецтво Кам'янця-Подільського в ХІХ – на початку ХХ століть // *Актуальні питання мистецької педагогіки. 2014. Вип. 3. С. 27-31.*

49. Демченко Т. Документ часів боротьби за скасування утисків української мови // *Сіверянський літопис*. 2012. № 5-6. С. 81-95.

50. Євреї та українці: тисячоліття співіснування / [П.-Р. Магочій, Й. Петровський-Штерн; пер. з англ. О. Форостини; ред. укр. вид. В. Падяк]. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2016. С. 316.+ XII с.: іл.+мапи.

51. Єсюнін С. М. Культурно-освітнє середовище міст Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. Т. 11. С. 198-218.*

52. Єсюнін С. М. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2015. 336 с.; іл.

53. Єсюнін С. Проскурівські реальне та комерційне училища на початку XX ст. // *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 6. С. 273-280.*

54. Жулинський М. Г. Передмова // *Історія української культури. У 5 т. Т. 5. Кн. 1 : Українська культура XX – початку XXI століть. Київ : Наук. думка, 2010. С. 5-19.*

55. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, діячі освіти, науки, культури і медицини: історичні нариси. Вип. 1. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003. 316 с.

56. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б., Стецюк В., Б. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, діячі освіти, науки, культури і медицини.: історичні нариси. Вип. 2. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. 452 с.

57. Захар'єв В. А. Театралізовані дійства та розвиток музичного мистецтва у “Миньковецькій державі” // *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2014. Т. 21. С. 56-69.*

58. Зваричук Е. О. Римо-Католицька церква на Поділлі у міжповстанський період (1833 – початок 60-х рр. XIX ст.) // *Матеріали XII*

Подільської історико-краєзнавчої конференції / [ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т. 1. С. 286-294.

59. Земський Ю. Освіта селян в польських, російських та українських проектах серед XIX ст. з облаштування Правобережної України // *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наук. праць. Т. 19: Присвячено 130-річчю від дня народження Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. С. 56-65.*

60. Земський Ю. Недільні школи Українського правобережжя середини 19 ст. – об'єкт протистояння інтересів громадськості та інтересів імперської влади // *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наук. праць. Т. 21: присвячено 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2014. С. 161-176.*

61. Іванов В. Ф. Тадеуш Ганицький : монографія. Кам'янець на Поділлі. Миколаїв – Вінниця : ВМГО "Розвиток", 2007. 123 с.

62. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Хмельницька область / [ред. кол. тому: М. І. Медеха (голова редкол.), Ю. О. Гаврик, Д. М. Галай (відп. секр.), Т. В. Главак (заст. голови редкол.) та ін.]. Київ : УРЕ, 1971. 707 с.

63. Історія української культури : у 5-ти т. Т. 4. кн. 1: Українська культура першої половини XIX століття / [голов. ред. Г. А. Скрипник. Київ : Наук. думка, 2008. 1008 с. : іл.

64. Історія української культури. У 5 т. Т. 5. Кн. 2 : Українська культура XX – початку XXI століть. Київ : Наук. думка, 2001. С. 1032 с.

65. Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.

66. Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія – класична російська гімназія (1833–1919 рр.) // URL : http://k-p.net.ua/istoria/chol_gimnazia.shtml.

67. Кам'янець-Подільській музичній школі 100 років. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2003. 48 с.

68. Ковальчук А. М. Історичні передумови виникнення мистецького осередку на Поділлі // *Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору* : зб. наук. пр. за результатами Міжн. наук.-практ. семінару . Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. С. 87-92.

69. Колесник В. Польська та російська гімназія в єзуїтських Мурах в першій половині XIX ст. // *Вінницькі Мури. Погляд крізь віки: матеріали міжн. наук. конференції “Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть”*, 9–10 вересня 2010 р. / [відп. ред. К. Висоцька; Вінницький обласний краєзнавчий музей]. Вінниця: ВМГО “Розвиток”, 2011. С. 173-202.

70. Колесник П. Й. Степан Руданський // *Степан Руданський. Співомовки. Переклади та переспіви* / [сост. и авт. примеч. В. И. Мазный]. Київ : Наук. думка, 1985. С. 5-25.

71. Кононенко В. В. Національна освіта єврейських громад Поділля // *Матер. XXIII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. “Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення” (до 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського)*. Вінниця, 2011. С. 177–181.

72. Копержинський К. Театральне та музичне життя на Поділлі // *Українська Академія Наук. Записки історично-філологічного відділу. Київ, 1926. Кн. VII – VIII. С.113-143.*

73. Косаківський В. А. Подільська старовина : зб. наук. праць / [Вінницький обласний краєзнавчий музей; відп. ред. В. А. Косаківський]. Вінниця, 1998. 699 с.

74. Кошолоп О. Розвиток системи професійної освіти на Поділлі наприкінці XIX – початку XX ст. // URL : <https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/3373>.

75. Крижановська О. О. Кріпацька інтелігенція: український вимір (XVIII – початок XX ст.): Біобібліографічний словник / [відп. ред. О. П. Реєнт;

НАН України; Інститут історії України]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 112 с.

76. Кузів М. В. Викладання музики і співу в навчальних закладах Кам'янця-Подільського в кінці ХІХ – першій половині ХХ століття // *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство. Івано-Франківськ, 2015. Вип. 30-31. Ч. 2. С. 184-188.*

77. Кузів М. Діяльність Кам'янець-Подільської філії музичного товариства імені Миколи Леонтовича у першій половині ХХ сторіччя // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Мистецтвознавство. 2017. № 1 (Вип. 36). С. 120–126.*

78. Кузів М.В. Кирило Григорович Стеценко і Поділля // *Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Вип. 11. Т. 1. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 187-188.*

79. Кузів М. В. Подільська духовна семінарія – найстаріший осередок освіти і духовності на Поділлі // *Матеріали до українського мистецтвознавства: зб. наук. праць. Вип. 4. Київ – Кам'янець-Подільський, 2003. С. 83-85.*

80. Кузів М. Співоча підготовка в навчальних закладах Південно-західного Поділля кінця ХІХ – початку ХХ століття // *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка, НМА ім. П. Чайковського. Серія : мистецтвознавство. 2005. № 2 (14). С. 52-56.*

81. Малий В. Рівень освіченості населення Поділля наприкінці ХІХ століття // *Культура Поділля: історія і сучасність. Хмельницький, 1993. С. 276-277.*

82. Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору : зб. наук. праць за результатами Міжнародного науково-практичного семінару. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. 212 с.

83. Михайлик А. О., Баженов Л. В. Сільське господарство, промисловість і торгівля Правобережної України в ринкових умовах 1861-1914 рр. : монографія. Кам'янець-Подільський : “Друкарня “Рута”, 2016. 286 с.

84. Найда В. Ю. Розвиток музичної освіти на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / В. Ю. Найда. Київ, 2014. 23 с.

85. Нариси з історії Поділля: на допомогу вчителю / [Л. В. Баженов, І. С. Винокур, С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк та ін.; відп. за вип. І. С. Винокур]. Хмельницький : Облполіграфвидав, 1990. 328 с.

86. Нариси з історії та культури євреїв України / [упор. Фінберг, Любченко В.]. Вид. третє. Київ : Дух і Літера, 2009. 440 с., з іл.

87. Овдiєнко П. П., Страшко Є. М. Нариси історії України XIX – початку XX ст. Ніжин: Аспект, 2000. 319 с.

88. Озимовська А. Минулий та сучасний стан музичного мистецтва на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX століття // *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії. 2011. Вип. 11. С. 274-278.*

89. Озимовська Л. П. Поділля у творчості М і Я Греймів (друга половина XIX – початок XX ст.) // *Освіта, наука та культура на Поділлі. Збірник наук. праць. Т. 18. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. С. 171-176.*

90. Оліпер С. І. Громадсько-політичне життя польської меншини Правобережної України 90-х рр. XIX – на початку XX ст. : дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України / С. І. Оліпер. Кам'янець-Подільський, 2016. 275 с.

91. Опушко Н. Р. Розвиток освіти на Поділлі в першій половині XIX ст. дис. канд. пед. наук: спец. 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Н. Р. Опушко. Житомир, 2017. 272 с.

92. Парандій В. О. Особливості формування і трансформації правлячої національної еліти Поділля (кінець XVIII – XIX ст.) // *Матеріали наукової конференції “Місто Хмельницький в контексті історії України”*. Хмельницький. Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2006 / *Студії Кам’янець-Подільського Центру досліджень історії Поділля*. Т. 2. С. 284-290.

93. Перерва В. С. Церковно-шкільна “революція” у Подільській єпархії другої половини XIX ст.: головні події та виконавці // *Освіта, наука та культура на Поділлі. Збірник наук. праць*. Т. 18. Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2011. С. 29-39.

94. Поділля. Історико-етнографічне дослідження / [Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушок, З. Є. Болгарович та ін.]. Київ : НКЦ Доля, 1994. 504 с.

95. Полещук Т. Російська громадська думка та український культурно-національний рух (1863–1876) // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 34. Львів, 1999. С. 215-230.

96. Прокопчук В. С. Освіта на Дунаєвеччині : від перших шкіл – до суспільства знань. Дунаївці; Кам’янець-Подільський : ПП Зволейко Д. Г., 2018. 412 с.; іл.

97. Расщупкін О. І., Трубчанинов С. В. Кам’янець на Поділлі. Кам’янець-Подільський : Сисин Я. І., 2017. 128 с.

98. Рибак І. В. Наш край в історії України. Кам’янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2007. 260 с.

99. Романцов В. О. Українці на одвічних землях (XVIII – початок XXI століття) / В. О. Романцов. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2004. 199 с.

100. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.

101. Сесак І. В. З історії Кам’янець-Подільського середнього технічного училища (1903-1919рр.) // *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць*. Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2002. Т. 2. С.

102. Сесак І. В., Мітін Г. Д. Освіта на Поділлі. У 2-х ч. Ч. 1: Початкові

школи Поділля у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т, 1996. С. 152

103. Сесак І. В. Учительські семінарії Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2015. Т. 22. С. 77-89.*

104. Сесак І. В. Освіта на Поділлі. У 2-х ч. Ч. II. Середні навчальні заклади Поділля у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Кам'янець-Подільський: Абетка, 1999. 599 с.

105. Сікорська І. М., Шевчук О. В. Музично-концертне життя // *Історія української культури : У 5 т. Т. 5. Кн. 2 : Українська культура XX – початку XXI століть. Київ : Наук. думка, 2010. С. 381-474.*

106. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ : Наук. думка, 2001. 912 с.

107. Слободянюк П. Я. Культура Хмельниччини. Хмельницький : Поділля, 1995. С. 332

108. Слободянюк П. Я. Українська церква: історія руїни та відродження. Хмельницький, 2000. 266 с.

109. Смірнов М. А. Освітні заклади містечка Браїлова другої половини XIX – початку XX ст. // *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2013. Т. 20: 95-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету присвячується. С. 36-43.*

110. Терещенко А. К., Шевчук О. В. Музичне мистецтво // *Історія української культури : У 5 т. Т. 5. Кн. 2 : Українська культура XX – початку XXI століть. Київ : Наук. думка, 2010. С. 325-380.*

111. Тимофієнко В. І. Архітектура і містобудівна культура // *Історія української культури : У 5 т. Т. 4. Кн. 2 : Українська культура XIX століття. Київ : Наук. думка, 2005. С. 419-631.*

112. Українська культура : Лекції за ред. Д. Антоновича [упор. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського]. Київ : Либідь, 1993. 592 с.

113. Філінюк А. Г. Етнонаціональні зміни у системі освіти Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2015. Т. 22: Присвячено 100-річчю від дня народження академіка П. Т. Тронька. С. 40-58.*

114. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальної трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 728 с.

115. Філінюк А. Г., Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794–1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. 416 с.

116. Черкашина О. В. Музично-освітні заклади Вінниці (кінець XVIII – початок XX ст.) // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. 2016. Вип. 24. С. 147-154.*

117. Шмагало Р. Т. Мистецька освіта в Україні середини XIX – середини XX ст. : структурування, методологія, художні позиції. Львів : Українські технології, 2005. 528 с.

118. Шульц Н. А. Мистецтво як складова частина культури Поділля кінця XIX – початку XX ст. // *Арт-простір. № 1. С. 67-70.*

119. Юрченко О. Розвиток освіти на Поділлі на початку XX століття // *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Історія, економіка, філософія. 2015. Вип. 20. С. 87-98.*

120. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. Київ ; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2007. 1736 с.

121. Урсу Н. О. Митці Кам'янця-Подільського: архітектори, мистецтвознавці, художники. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я. І., 2016. 240 с.

122. Печенюк М. А. Музиканти Кам'яниччини : біографічно-репертуарний довідник. Хмельницький : Поділля, 2003. 480 с.

123. Томілевич Л. В. Історичні садиби Вінницької області : каталог. Чернігів : Деснянська правда, 2011. 220 с.